

beror icke enbart på att församlingen vänt sig till god arkitekt och god konstnär utan kanske icke minst på att församlingens kyrkoherde, Knut Peters, med en ganska ovanlig sakkännedom och säker blick för kyrkligt-estetiska frågor lett arbetet i dess helhet och även förstått att vinna sin församling för ordnandet av sakristian på sätt som här skett. Såsom bevis på hur allmänt uppskattad sakristian i Söndrum blivit, kan nämnas, att en sakristia, som givetvis icke i detalj men till planläggning i hudsak överensstämmer med den i Söndrum, genom samme arkitekt blivit uppförd vid Slättåkra kyrka i Halland.

Erik Salvén.

Om böneakten efter predikan.

I.

I äldre tider var böneakten efter predikan förlagd till predikstolen, och utgjorde där ett betydelsefullt moment, som upptog en god del av gudstjänsten särskilt i de stora församlingarna. Böneakten inneslöt nämligen icke endast de vanliga kyrkobönerna utan också förböner för sjuka, tacksägelse för dem, som återvunnit hälsan m. m. — överhuvudtaget ting, som berörde människor i livets konkreta situationer. Huru denna del av gudstjänsten tedde sig i praxis, är väl i allmänhet ganska okänt. Man har hittills hållit sig till, vad de tryckta handböckerna ha att berätta härom. I några uppsatser skall här lämnas ett bidrag till vår kunskap om detta moment i gudstjänstlivet. Undersökningen avser särskilt Stockholmskyrkan under stormaktstidevarvet — dock med utblickar över andra stiftstraditioner.

Den liturgiska friheten var under 1600-talet speciellt märkbar ifråga om böneakten efter predikan. KO 1571 synes förutsätta en sådan frihet. Detsamma gäller också HB 1614. Föreskrifterna om böneformulären betraktades icke här såsom ovillkorliga. Det heter t. ex.: »Wil han (prästen) ock undertijden bruka Litanian eller thetta effterföljande bönesättet, thet må han ock göra». Man tager även på sina håll hänsyn till den fria bönen. När bön hålles »om alla nödhörfter» säger Johannes Rudbeckius, kan predikanten »them sielf... bäst upräkna»¹⁾. Även biskop Erik Emporagrius

¹⁾ J. Rudbeckii Kyrko-Stadgar, kap. II. sid. 8.

tillåter, att man i aftonsången beder »medh fåå sine egne ord»¹⁾. Böneaktens rörlighet visade sig däri, att man ändrade bönerna efter tidens förhållanden. Vid en visitation i ärkestiftet år 1639 klagade församlingen över, »at någre allmannelige Bønesätt äro förändrade». Ärkebiskop Paulinus Gothus framhöll härvid, att det stod »en rätsinningh Lärare frijt att lempa bönerna effter som Gudz Församblingz tillstånd kan wara». Paulinus hänvisade härvid till biskop Bothvidi, »hwilken gjorde nyia böner, som bådhe kunna brukas uthij Krijgh och ellies»²⁾. Dessa böner voro icke egentligen officiella. Ärkebiskopen påpekade även, att »then almenne Bønen, som om Søndagarne pläga upläsas», många gånger blivit ändrad. Paulinus Gothus ivrade annars för kyrkobönernas ordagranna återgivande. I sin bönesamling: Trona Eense Bøneordning, 1646 anger han sålunda på titelbladet, att bönerna skulle uppläsas »aldeles osöndradt... Efftersom the här i Bokstaffwen uttryckeligha författade». Och i ett brev till J. Matthiae klagar Paulinus: »Bønerne och undertijden Evangelier opläses här Stumpewijs»³⁾. Den liturgiska friheten visade sig också däri, att enskilda präster författade böner, som kommo till användning i gudstjänstlivet. Om kyrkoherde Samuel Hammarinus i Stockholm heter det år 1648, att han »concipierat» en bön, som »blef inskrifwen i vår handbok»⁴⁾.

Från mitten av 1600-talet finner man emellertid en stark tendens att inskränka friheten med avseende på böneaktens utformning. Uniformiteten blir aktuell. Särskilt under kyrkolagens decennium skärpes kraven. Vid en synod i Västerås 1682 framhöll biskopen, att det var »en förmätenheet att förändra det, som Ecclesia har gjordt». De enfaldiga kunna förargas, heter det vidare »att sådanne böner intet hafwa större auctoritet, intet wetandes, om dhe läsa rätt sine böner, effter dhe höra sådan stor åthskilligheet der uthinnan»⁵⁾. I Stockholm anklagades följande år den bekante Daniel Anander för att icke läsa bönerna rätt på predikstolen utan »efter sitt eget behagh»⁶⁾. En månad senare fick Anander en sträng

¹⁾ KOF. II:2: sid. 113 f.

²⁾ ULA:UDA: A. I. 2: Upsala domkapitels prot. 1634—42: visitation 6 dec. 1639.

³⁾ UUB:G. 171: Brev dat. 10 mars 1645.

⁴⁾ SRÅA: Stockholms konsist. prot. 2 augusti 1648.

⁵⁾ ULA:VDA: A. I. 18: Synodalförhandl. 8 sept. 1682.

⁶⁾ SRÅA: Stockholms konsist. prot. 23 april 1683, jmf. prot. 15 mars 1682.

tillsägelse att läsa bönerna »verbum de verba, som dhe uthi dett öflige formularet kring hela Rijket är nu een tijdh bortåth brukas-kapet att hålla sig till de fastställda böneformulären. År 1687 fick sålunda en kaplan i Jakobs kyrka i Stockholm tillsägelse att de»¹⁾). Under 1680-talet upprepas ofta förmaningarna till präster-icke lita på sitt minne, »uthan bruka book att läsa böner uthur»³⁾). Den kungliga kontrollen över kyrkobönerna fastställdes av kyrkolagen 1686.

Under de närmaste decennierna av kyrkolagens tillämpningstid möter i Stockholm ständiga klagomål över prästerskapets frihet i förhållande till kyrkobönerna. De pietistiska strömningarna medverkade också att skapa en viss ovilja mot den formulerade bönen. Den tyske prästen Georg Johan Conradi fick år 1713 anmärkning, emedan han läste »sin bön extempore»²⁾). Några år senare fick prästerskapet tillsägelse att läsa »the i handboken befinteliga Böneformer». Bönerna skulle läsas med hög röst, så att församlingen kunde höra dem »och i gudelighet effterläsa»⁴⁾). Det var sålunda sed att församlingen högt följde med i bönerna. Ännu år 1720 förbjöd ärkebiskop Matthias Steuchius huvudstadens prästerskap att lägga till något, »som uthi thet wanlige bönesättet icke finnes». Ärkebiskopen berättade, att han själv hört, hur bönen om jordens frukt stympades i Stockholms kyrkor⁵⁾). Ännu på 1710-talet synes emellertid de kyrkliga myndigheterna ha tolererat en viss frihet i fråga om kyrkobönerna. Komministern i Storkyrkan Hans Giedde berättade sålunda år 1717, att han — utom de ordinarie bönerna — även brukade »Sahl. Doct. Brockmans Bön: Wij tacke tig Gud fader etc». Vid aftonsångerna bad han »för the bedröfwade, anfächtade och för alle i gemeen». Tydiligen var det här fråga om en fri bön. Konsistoriet menade, »at thet kan skie allenast the andre ordinarie Bönerne icke förbigås»⁶⁾). Att böneakten bevarade en viss rörlighet sammanhängde också med, att den var knuten till predikstolen och icke till altaret.

Vid en undersökning av böneakten efter predikan måste man

¹⁾ SRÅA: Stockholms konsist. prot. 18 maj 1683.

²⁾ SRÅA: Stockholms konsist. prot. 6 april 1687.

³⁾ Angående Conradi se Pleijel, Karolinsk kyrkofromhet etc., sid. 192.

⁴⁾ SRÅA: Stockholms konsist. prot. 17 juni 1717, 4 sept. 1717, skrivelse till församlingarna i sept. 1717 i Acta consist. Holm. 1717.

⁵⁾ SRÅA: Stockholms konsist. prot. 18 maj 1720.

⁶⁾ SRÅA: Stockholms konsist. prot. 4 sept. 1717.

taga hänsyn till de olika stiftens traditioner. Stiftspartikulariteten var här stor. De enskilda biskoparna utfärdade böneordningar och anbefallde dem till användning. Lizell har behandlat de flesta av dessa ordningar. Här skall emellertid nämnas en bönesamling, som tidigare icke varit känd¹⁾. Den är bifogad en handbok av år 1682, förvarad i Strängnäs stiftsbibliotek och bär titeln: Någhra Böner Almennelighen at Brwkas och läsas Uthi alla Församblingar såsom Gudz Församblingz nödh nw höghelighen fordrar. Bönesamlingen är tryckt i Strängnäs av J. L. Barkenius 1630. Att biskop Laurentius Paulinus Gothus står bakom denna böneordning är säkert. I diskussionen om 1645 års officiella bönesamling framhåller sålunda Paulinus angående »Bönerne, som H. K. Majt. hijt sende», att de äro »bådhe i Stregnäs och här (d. v. s. Uppsala) tilförenne tryckta»²⁾. Redigeringen av den s. k. 1626 års kyrkobön visar också, att biskopen av Strängnäs var upphovsman till samlingen. Denna innehåller även en bön om frid samt »Emoot Pestilentzien, En Gudheligh Bön, som brukas kan så wäll aff Predikstolen som hemma i Husen».

För att åstadkomma uniformitet över hela riket skapades 1645 års officiella böneordning. Den anses i sin »slutredaktion» vara ett verk av Johannes Matthiae³⁾. Emellertid har Erik Emporagrius, sedermera biskop i Strängnäs, haft sin hand med i detta verk. Den 2 oktober 1645 infann sig Emporagrius i Upsala, »haffwandes någhre Böner skriffteligen författade», med instruktion från K. Majt. att uppvisa dem för domkapitlet. Dess mening skulle han sedan vid återkomsten till Stockholm »weetta H. K. M. t at referera»⁴⁾. Egentligen är 1645 års officiella samling ingen nyskapelse. I ett brev till J. Matthiae omtalar Paulinus Gothus, att dessa böner hade brukats en lång tid »för thetta» i Guds församling samt publicerats »tilförenne på samma ort mea et Doct. Johannes Bothvidi Ep. Lincopensis p. m. cura»⁵⁾. Flera av Bothvidi krigsböner ingick också i 1645 års samling. Bönesamlingen av år 1645 skapade ingen uniformitet. Paulinus Gothus visade sitt missnöje med regeringens uniformitetspolitik genom att följande år

¹⁾ Ej nämnd av Lizell och Collijn.

²⁾ UUB: G 171: brev dat. 21 juli 1645.

³⁾ Lizell, Högmässoritualen, sid. 152, Lundström, Laurentius Paulinus Gothus, II, sid. 76 f.

⁴⁾ ULA: UDA: A I. 3: Upsala domkapitels prot. 1643—1652.

⁵⁾ UUB: 3171. Brevet dat. 4 mars 1645.

utgiva Trona Eense Böneordning. Stiftstraditionerna levde fortfarande ett starkt liv. Detta kan man t. ex. lägga märke till i Västerås' stift. År 1673 trycktes i Västerås en samling kyrkoböner med titeln: Någre Böner, Allmanneligen at bruka uthi Församlingarne nu sammandragne. Och aff nyo uplagde medh Consistorij Arosiensis Förordning. Böneordningen hade enligt titelbladet utgivits redan tidigare. Detta framgår också av en notis vid synoden i Västerås 5 sept. 1673: »Uthdeltes böneformen, som R. Episcopus har låtit omtryckia och förmantes presterskapet at bruka the böner, som ther uthi äre infattade effter thet sätt och ordning, som them föreskrifwet är». Biskopen förmanar vidare prästerna att särskilt läsa bönen »om then yttersta dagen, efter hon nu synes snart wara förhandene»¹⁾. Denna bönesamling var sålunda påbjuden att brukas i Västeråsstiftet. Ser man närmare på innehållet, finner man, att de inledande »Observationes» och en bön efter katekespredikan hämtats från 1645 års officiella samling, som föröfrigt följande år utkommit i en ny upplaga i Västerås. De övriga bönerna återfinnas emellertid i bönboken till Petrus Rudbeckius' Enchiridion — Västerås stiftspsalmbok. Här anknöt man sålunda till den gamla stiftstraditionen från början av 1600-talet. Endast några få bidrag från 1645 års officiella samling ha kommit med. Man kan alltså här konstatera en viss eftergift för uniformitetssträvandena.

Den gamla kyrkobönen var litanian. Lagförslagen vid 1600-talets mitt äro ense om, att den borde brukas i veckopredikningar, på gångdagar och storböndagar. På en stiftsynod i Växjö 1669 föreskrevs, att man på fredagar och stundom på söndagar skulle uppläsa »Kyrie Eleison»²⁾. Några år tidigare hade man i Västerås' stift förordnat, att litanian skulle brukas »i synnerheet» på veckoböndagarna³⁾. Även i Stockholm använde man vid 1600-talets mitt denna bön i veckopredikningarna och bönestunder. År 1656 lästes nämligen där en bön i dessa gudstjänster »strax uppå Lithanian». I Kungsholms församling brukades litanian ännu i början av 1700-talet i ottesången.

Man märker emellertid under 1600-talet en tendens att alltmer inskränka bruket av litanian. KO 1571 hade bestämt, att denna

1) ULA:VDA:A I.15: domkapitelsprot. för Västerås' stift 1673.

2) Biskop J. Baazius' ordningar vid synoder och visitationer:synod 9 juni 1669 i Kyrkoordningen 1571 i Strängnäs stiftsbjbl.

3) ULA:VDA: Synod 8 sept. 1663: Domkapitlets prot.

bön skulle sjungas av djäknar vid prästvigningar. Vid kyrkolagskommissionens sammanträde år 1657 meddelades, att denna sed redan »afkommit»¹⁾. På söndagar och festdagar synes den allt mer sällan kommit till användning. År 1659 framhölls sålunda i kyrkolagskommissionen, att man på söndagarna borde läsa »the böner, som effter tijdherne stälte äro». Detta gällde även de »Stoora Åhrshögtijdher»²⁾. Mot slutet av 1600-talet torde bruket av litanian ytterligare ha inskränkts. Vid ett sammanträde i Stockholms konsistorium 1683, diskuterade man »Litanian och dess anti-quitete som ock bruuk, hwilken undertijden böör läsas, effter som den nya kyrkio-ordningen det innehåller»³⁾. Av denna föreskrift får man det intrycket, att bönen icke ofta kommit till användning. Även på de stora böndagarna synes man delvis ha upphört att bruka litanian. Från handboks-kommittéen 1688 nämnes sålunda »den allmenne bönen efter Predikan på Store Bön- och Högtijdsdagar»⁴⁾. Troligen avses här bönen: Tigh lefwande Alsmächtighe Gud etc. På sina håll synes man förövrigt ha läst en särskild bön på storböndagarna. I Åbo konsistorium överlade man år 1659 om en av biskop Winstrup författad bön, »att han solenn böndagar läsis på predikstolen»⁵⁾. Men det var först på slutet av 1800-talet, som vår kyrka fick särskilda högtidsböner på storböndagarna. Av ett visst intresse är, att icke heller KL 1686 föreskriver bruket av litanian på dessa dagar. Den skulle läsas en gång i veckan och sjungas på bönsöndagen »i Choren effter Höghpredikan».

Att litanian alltmer bortföll ur gudstjänstlivet torde delvis sammanhånga med dess föredragningssätt. Det beredde — särskilt på landsbygden — stora svårigheter att sjunga denna bön. I ett dokument från riksdagen 1680 heter det: »Ther Litanian intet kan wederbörligen siungas på Landet Dom. Rogat. (bönsöndagen) måste Prästerna läsa then samme». Man borde också beflita sig om att lära ungdomen sjunga denna bön, »hwarigenom heela församblingen jämwäl effter handen kan ther til wänjas»⁶⁾. Några år senare framhålles i en handling från Växjö stift, att litanian skulle

¹⁾ KB: B X. 1. 57 i Engeströmska saml. prot. vid kyrkolagskommissionen 2 mars 1657.

²⁾ KB. B. X. 1. 57 i Engeströmska saml. prot. 23 juni 1659.

³⁾ SRÅA: Stockholms konsist. prot. 18 maj 1683.

⁴⁾ RA: PA: I 5: 53: Sv. ecklesiastika handl. Prot. 24 januari 1688.

⁵⁾ Finska kyrkohist. samf.s handl. 3, sid. 307, 308 f.

⁶⁾ RA: PA: A 5: 1680: prästeståndets prot.

sjungas, om Pastor haar de, som kunna swara»¹⁾. Tydligt framkomma dessa svårigheter i litanians användning vid synodalförhandlingarna i Västerås 1688. Här diskuterade man bl. a., om litanian skulle läsas eller sjungas på bönsöndagen. Beslutet blev, att bönen skulle sjungas i de församlingar, där »dhet kan ske af ... dieknar», men i andra församlingar »kan dhen upläsas af Prästerna för altaret»²⁾. Där mässning förekom, utfördes den sålunda av djäknar. Det blev huvudsakligen i städerna, som litanian kunde föredragas med sång. Där fanns en sångtradition. Föreskriften i KL 1686, att bönen skulle sjungas »i Choren» synes också avse, att den borde utföras av djäknar.

Så var förhållandet i Stockholm. I hovförsamlingen sjöngs litanian av skolpojkar. Detta gällde även Storkyrkan. I Storkyrkoförsamlingens kyrkorådsprotokoll från år 1703 nämnes sålunda »gässarna, som siunga litanian Dominica Rogate»³⁾. Under hela 1700-talet ha sedan skolpojkar regelbundet sjungit denna bön. I början voro de 5 till antalet. År 1711 finner man, att antalet utökats till 6. Denna utökning motiverades med, »att i detta år icke fanns så goda som kunde siunga»⁴⁾. På slutet av 1700-talet tjänstgjorde enligt »en sedwane» 10 eller 12 ynglingar i bönsöndagens gudstjänst⁵⁾. Även i huvudstadens övriga församlingar torde denna sed ha förekommit⁶⁾. I hovförsamlingen sjöng man litanian på detta sätt ännu i slutet av 1700-talet⁷⁾.

Att man i Stockholm var angelägen om, att litanian föredrogs med sång, framgår av många notiser. År 1717 fick sålunda kyrkoherde Sternell i Jakobs församling en påminnelse om, »att Litanian icke blifwit sungen Dominica Rogate uti S. Jacob, hwilket sträfwar emot kyrkiolagen». Sternell försvarade sig med, att han låtit läsa bönen, emedan det var ont om tid. Preses upplyste emellertid om, att Litanian samma söndag under liknande förhållanden

¹⁾ RA:Acta ecclesiastica vol. 5: Wäxjö project öfver kyrckioordningen 1688.

²⁾ ULA:VDA:A I 20: Domkapitelsprot. synoden i Västerås 6 sept. 1688.

³⁾ SRÅA:K III. 2. kyrkorådsprot. 3 maj 1703.

⁴⁾ ibm. prot. 3 april 1711, jmf. Simonsson, Storkyrkoförsamlingens historia, sid. 174.

⁵⁾ SRÅA:K III:4. kyrkorådsprot. 14 juli 1773.

⁶⁾ SRÅA:L I. a. 2. Clara församlings räkenskapsbok 1685.

⁷⁾ SRÅA:L I. b. 6: Slottskyrkoboken 1718—1785.

sjungits i Maria kyrka¹). Även i huvudstadens skolor inövades bönen²).

Handboken av år 1811 nämner endast litanian på storböndagarna. I Stockholm har man emellertid brukat denna bön även på bönsöndagen ett gott stycke in på 1800-talet. I ett dokument från Katarina församling meddelas, att litanian där upphörde att läsas år 1836³).

1600-talets handböcker bibehåller de grekiska inledningsorden till litanian: Kyrie eleison etc. I den tidigare nämnda bönesamlingen för Västerås stift av år 1673 förekommer emellertid översättningen: Herre förbarma dig etc., — dock med svaret på grekiska: kyrie eleison. Måhända kan man här spåra ett inflytande från den tyska utvecklingen, där man ofta brukade de grekiska och tyska formerna växelvis. Liturgen kunde sålunda sjunga det grekiska: kyrie eleison, medan församlingen svarade på tyska: Herre förbarma dig⁴). På slutet av 1700-talet finner man en stark kritik mot de grekiska formerna. I 1693 års handboksförslag ersattes också: kyrie med: Herre förbarma dig⁵).

En liten detalj i den grekiska formen kan här vara värd att lägga märke till. Handboken 1614 har formen: kyrie eleison, medan handboken 1693 föreskriver: kyrie eleeson. I 1600-talets bönesamlingar är det förra uttrycket vanligt. Här har man följt ordets brukliga uttalsform i den senare grekiskan. Bestämmelsen i HB 1693 — eleeson — betyder däremot en anknytning till det klassiska grekiska språket. I stiftens sökte man också införa det sistnämnda uttalet: Vid en synod i Strängnäs 1694 heter det: »Enhelligt skall pronuncieras kyrie eleeson och intet eleison»⁶).

Litanian undanträngdes av andra kyrkoböner, som icke voro föreskrivna i handbok eller kyrkoordning. Stundom möter man dessa böner under beteckningen: »litanian annorledz». Tvenne sådana kyrkoböner skola här nämnas.

I Stockholms konsistoriums protokoll den 26 oktober 1638 finner man följande anteckning: »Blef och Böönen antagin att brukas,

¹) SRÅA: Stockholms konsist. prot. 31 maj 1717.

²) Årsböcker i sv. undervisningshist., 58, sid. 273.

³) SRÅA: Katarina O V:2: handl. angående kyrkan.

⁴) E. Ch. Achelis, Kyrie eleison, sid. 212 (i Monatschrift für Gottesdienst und kirchliche Kunst, 4, 1899).

⁵) Helander, Den liturgiska utvecklingen I. sid. 284 f.

⁶) SDA: Synodalhandl. 1670—1796: synod 4 sept. 1694.

som R. D. Archiepiscopus hijt sände»¹⁾. Vilken bön åsyftas härmed?

Redan vid ett sammanträde i riksrådet i juni 1636 framhöll biskop Laurentius Paulinus Gothus: »I den dagelige Bönen, som opläses i predikstolen är een stoor error, der Gudh seijes tillbjuda menniskiom sin nådh, som ordet anamme, der den vocatio est universalis, hwar öffwer han haffwer Archiepiscopum och Lenaeum för detta admonerat»²⁾. Gud erbjuder sin nåd, säger Paulinus, »icke allenast the godha och fromma, uthan och iämwäll alla ogudachtige och otrogne Turkar, indher och hedningar»³⁾.

Den böneform, som Paulinus Gothus här åsyftade, var: Een Böön Almännelighen at brukas och läsas uthi alla Församlingar såsom Gudz Församlingz nödh nu höghelighen fordrar. Bönen har ingressen: Alzmechtighe Gudh och Barmhertighe Fadher, wij tacke tigh aff alt wårt hierta... Den trycktes i Stockholm tidigast 1626 och utkom på nytt år 1633⁴⁾. Bönen var ett för handboken okänt alternativ.

I 1626 och 1633 års bön finner man nu följande passus: »Tilbiudandes Nådhe, Syndernas förlåtelse, Rättfärdigheet och thet ewigha Lijfwet, allom Menniskiom, som medh ett bootferdigt hierta och en stadigh troo, thetta anamma och sigh tillegna». Synbarligen är detta den »error», som Paulinus åsyftade.

Paulinus arbetade mycket för en ändring av bönen. I Strängnäs stift hade den redan tidigt fått den lydelse, som han önskade. Detta kan man se i bönesamlingen från Strängnäs år 1630. I Upsala lyckades han få till stånd ett domkapitelsbeslut härom. Innan bönen trycktes skulle den emellertid sändas till regeringen för godkännande⁵⁾. I en skrivelse i augusti 1638 uttalar också Paulinus det önskemålet, att »then Caluinistiske Irringen, som finnes uthi thet gemeena Bönesättet», enligt synodens mening måtte borttagas och »samma Bön sedhan af Trycket ortodoxi publiceras»⁶⁾. Vid

¹⁾ SRÅA: Stockholms konsist. prot. 26 oktober 1638.

²⁾ Sv. riksrådets prot., 6, sid. 324, jmf. Lundström, Laurentius Paulinus Gothus, II, sid. 35., 118.

³⁾ UUB: Nordin 40: Acta comitiis Nycopianis 1640.

⁴⁾ Lizell, Högmässoritualen, sid. 153 f. Collijn, Sveriges bibliografi, 1600-talet. häft. 1, sp. 132.

⁵⁾ Lundström. o. a. a. II, sid. 56 not 1.

⁶⁾ RA: Konsistoriernas skrivelser: Upsala stift: 1609—1676.

ett sammanträde i Upsala domkapitel i sept. 1638 upplästes »thet allmänelighe Bönesettet samt medh några andra Böner, som the nu äro locupleterade». Konsistoriet beslöt nu »enhelleligen», att böneformerna skulle tryckas¹⁾. Den sålunda fastställda bönesamlingen utkom också samma år i Upsala med titeln: Någre gudeliche böner uthi alla Församlingar, särdeles thenna beswärlighe tijden högnödighe til at brukas²⁾.

Här är nu den »error», som Paulinus klagat över, ändrad. Bönen har i det omtvistade stycket följande lydelse: »Tilbiudhandes allom Menniskiom och them medhelandes tine Nådhe, Syndernas förlåtelse, Retferdighet och thet ewighe Lijfwet, som medh ett Botfärdigt Hierta och en stadigh Tro, thetta anamma och sigh tilägna». I bönen möter sålunda »vocatio universalis».

Troligtvis var det denna bön, som Paulinus sände till Stockholm, och som där blev antagen att brukas vid det ovannämnda sammanträdet i oktober 1638. Att så säkerligen var förhållandet framgår av ett yttrande vid riksdagen i Nyköping 1640. Vid detta tillfälle omnämnde också Paulinus ändringen av »error Calvinistice» i den allmänna kyrkobönen, »som på predikstolen pläghar läsas i rummet för litanian». Biskopen i Strängnäs, tidigare pastor primarius i Storkyrkan, Jakob Zebrosynthius tillfrågades härvid, »om the i Stockholm icke nu bruka thenna bönen, effter thet sättet, som then war corrigerat». På denna förfrågan svarade Zebrosynthius, »att för 2 åhr sedhan blef han dijt försendt, och ifrå then tijdhen ähr han så brukadt»³⁾. Även tidigare hade man i huvudstaden använt 1626 års bön, men fr. o. m. oktober 1638 den av Paulinus Gothus utgivna varianten. Liksom på flera andra områden hade Paulinus här gjort sin vilja gällande i Stockholms kyrkliga liv.

1626 års bön utkom senare i flera variationer. Vid ett sammanträde i Stockholms stadskonsistorium 1655 diskuterade man om »Böneformen, som ähr kommin ifrån Ubsala». Man beslöt att tillskriva ärkebiskopen härom, »effter then samme intet ähr wiss

¹⁾ ULA: UDA: A I. 2: domkapitelsprot. 12 sept. 1638.

²⁾ En ny uppl. utkom 1646. Paulinus Gothus Trona Eense Böneordning

³⁾ UUB: Nordin 40: Acta comitiis Nycopianis 1640.

är en utvidgning och komplettering av 1638 års bönesamling (jmf. Lizell, o. a. a. sid. 117).

giord»¹⁾. Några dagar senare kom det definitiva beslutet att sända brevet till Upsala jämte »en copia aff then gamla bönenformen, som skulle förnyas och förbättras»²⁾. I konsistoriets brev, undertecknat av Erik Emporagrius, omnämnes, att böneformen från Upsala var »sammanfattad» av ärkebiskop Johannes Lenaeus och professor Lars Stigzelius³⁾. I fortsättningen berättar Emporagrius, att man i Stockholm hade »ett gammalt formular, som ähr wackert och lätt at förändra uthi det mest kan wara af nöden i förnärwarande tid». Och eftersom »den gamla böneformen» skulle överses och tryckas, använde man icke någon särskild bön utan bad i kyrkorna, »som hwar och en bäst kommer till wäga»⁴⁾.

I ett brev följande månad, den 15 sept. omtalar Emporagrius, att han påmint ärkebiskopen »om tienligt bönesätt, serdeles för E. K. Majt. wid nu påstående expedition». Ärkebiskopen hade funnit lämpligt att överse »then gamla Böneform, som redan i S. konung Gustafs then stores tid ähr brukad worden» och lämpa den till tidens behov. Detta hade nu skett. Och Empiragrius bifogade i brevet till konungen ett exemplar med begäran, att denne skulle låta »förändra, gilla förbinda eller biuda»⁵⁾. Med den gamla böneformen från Gustav II Adolfs tid åsyftas möjligen den förbön för konungen etc., som finns intagen i Petrus Kenecius' Underwisningh, 1625. Denna förbön skulle brukas »Uthi alla Predicningar sådan Litanien är upläsin».

Redan tidigare hade emellertid en ny bön börjat brukas i Stockholm. Vid ett sammanträde i stadskonsistoriet den 5 sept. omtalas nämligen, att en tryckt böneform översänts »ifran Reverendissimus Domino Praesidio hijt». Enligt konsistoriets beslut skulle man »nestkommande söndagh» begynna »bruka henne»⁶⁾.

Om det här är fråga om en eller två böner, kan icke avgöras. Men tydligen gällde det ett bönesätt, som tog hänsyn till kriget år 1655. I Västerås domkapitel omtalades också den 7 sept., att bönen för konungen skulle »anstallas efter den form, som prester-

1) SRÅA: Stockholms konsist. prot. 29 augusti 1655.

2) SRÅA: Stockholms konsist. prot. 31 augusti 1655.

3) SRÅA: A. 1. Acta 1650—1727: brevet dat. 31 augusti 1655.

4) ibm.

5) VSB: A e 6: Westénska saml. Brevet dat. 15 sept. 1655.

6) SRÅA: Stockholms konsist. prot. 5 sept. 1655.

skapet aftryckt meddelas skulle»¹⁾). Vid ett följande sammanträde den 19 sept. heter det: »Böneformen för konungen och drottningen förskrifwes ifrån Ubsala, i medlertijdh brukas Reverendissimi Dn. presidis form»²⁾).

I sin bibliografi upptager Collijn en bön med rubriken: Böneform om andelige och lekamlige nödhdorffter. Den dateras till c:a 1655—1659³⁾). Bönen är en variant av 1626 års bön. På sista bladets versosida är med mindre stil tryckt en förbön för konungen, ämnad att infoga i den större bönen. Här antydes i flera punkter om tidshändelserna. Konungen är nu »stadder ... uthi Fiendeland». Landet anfallas av »stora och mächtige Fiender». Emellertid kan det icke vara denna bön, som antogs till bruk i september 1655. Här bedes nämligen även för »hans Konungzlige Högheet Sweriges Rijkets Arffurste». Bönen måste ha tillkommit efter den 24 november 1655, då den blivande Karl XI såg dagens ljus. Böneform om andelige och lekamlige nödhdorffter torde ha tryckts i slutet av år 1658 eller i början av år 1659. Vid ett sammanträde i Upsala domkapitel den 10 november 1658 beslöt man nämligen, att »den nya Bönen, som giordes, tå H. K. Maj:t uthreeste, skal öfwersees, och insättias om Arfförsten»⁴⁾). Denna notis visar, att böneformen om andeliga och lekamlige nödhdorffter förmodligen utkommit vid den tidpunkt, då Karl X Gustaf reste över till kriget i Tyskland, vilket skedde i slutet av juli 1655. Troligen var det denna bön, som anbefalldes av konsistoriet i Stockholm i sept. samma år.

En ny variation av 1626 års bön utkom år 1660. I mars samma år omnämnes i Stockholms konsistorium, att boktryckaren Keyser hade tryckt »nya böneformen, hwilken han til äfwentyrs har bekommit ifrån Götheborg». Keyser beskylldes för att sälja samma böneform, »där doch sådant icke ännu ähr communiceradt wordet medh ministerio här i staden»⁵⁾). Collijn omnämner 4 varianter, »varav två torde vara tryckta av Henrik Keyser»⁶⁾). Denna

1) ULA: VDA: A I. 10: Domkapitelsprot. 7 sept. 1655. Att även drottningen nämnes sammanhänger möjligen med, att hon vid denna tid var havande.

2) ibm, 19 sept. 1655.

3) Collijn, Sveriges bibliografi, 1600-talet. häft. 1, sp. 136.

4) ULA: UDA: A I. 4: Domkapitelsprot. 10 nov. 1658.

5) SRÅA: Stockholms konsist. prot. 13 mars 1660.

6) Collijn, o. a. a. sp. 132. Om tillkomsten av 1660 års variant, se Lindquist, Hovförsamlingens liturgiska tradition, (ännu i ms).

bön brukades över hela landet. I februari 1661 framhöll superintendenten i Härnösand vid en visitation, att tiderna förändras, och bönen för överheten måste »lempa sigh der effter. Och nu för denna tidhen föllia det sidst uthgångne och tryckte bönesätt i Göteborgh»¹). På hösten samma år skedde en revision av 1626 års bön i Upsala²). Även år 1662 utkom en variation av samma bön. I ett kungligt brev, dat. 15 juli 1662 anmodas biskoparna att uppläsa »inneslutne böön effter denna dag ... ordinarie af Predikstolarne»³). Varianten av år 1662 togs i bruk i de olika stifteten. I sept. 1662 framhöll biskop O. Laurelius vid synoden i Västerås, att i den nya bönen »intet nogot war förändrat». Den överensstämde med den tidigare bönen, »allenast war nogot tilsat om friden, som Gudh then aldrahögste hade Sweriges rike nådeligen gifwit och förlänat»⁴). I juli och augusti utsändes bönen till alla kontraktsprostar i Härnösands superintendentur⁵).

Vem har skrivit 1626 års bön? Vid ett riksrådsammanträde i juni 1636 yttrade biskop Rudbeckius i Västerås: »Böneformen anbelangande är den componerat aff heela collegio Episcoporum och kan well tolereras och hafwer ingen fara medh sigh»⁶). Här åsyftas utan tvivel 1626 års bön, över vars kalvinistiska »error» Paulinus Gothus några dagar tidigare klagat. År 1633 hade såsom tidigare nämnts utkommit en upplaga av samma bön. Möjligtvis är bönen i sin slutredaktion ett verk av ärkebiskop Petrus Kenecius. Vid riksdagen i Nyköping 1640 framhöll nämligen biskopen i Västerås, att man därstädes efter predikan »loco Lithaniae» läste »gemehnligen Bönen som S. Archiepiscopus D. Kenecius componeradhe»⁷). 1626 års bön var emellertid ett alternativ till litanian. Man kan erinra sig Paulinus Gothus uttalande, att bönen lästes »i rummet för litanian»⁸). I ett tryck från omkr. 1640; som först innehåller litanian, rubriceras den nyssnämnda bönen: »Litania annorledz».

I den första redaktionen av 1626 års bön återspeglas tidshän-

¹) HDA: Domkapitelsprot. 12 febr. 1661.

²) Lindquist, o. a. a. (ännu i ms).

³) SDA: E. I. 1. Kungl. brev 1521—1679:

⁴) ULA: VDA: A I. 12: Domkapitelsprot. synoden 7 sept. 1662.

⁵) HDA: Domkapitelsprot. 27 juli, 2 aug. 1662.

⁶) Sv. riksrådets prot. 6, sid. 340: den 28 juni 1636.

⁷) UUB: Nordin 40: Acta comitiis Nycopianis 1640.

⁸) jmf. ovan sid.

delserna. Särskilt lägger man märke till den starka polemiken »emoth the Påweske, som medh myckin Blodzuthgiutelse, Tyrannij och öffwerwäld tin fattighe Christenheet lijka som glupande Ulfwar och rytande Leijon jämmerligen förskingra och förhäria». Man innesluter också i sin bön de tyska »Religions Förwanter», som förföljas av de påviska.

I vårt lands gudstjänstliv har 1626 års bön haft stor betydelse, ehuru den aldrig upptogs i handboken. Den ordinarie kyrkobönen i HB 1614:0, Alzmechtighe Gudh och barmhertighe Fadher, wij tacke tigh aff alt vårt hierta ... har icke spelat samma roll. Det blev emellertid denna bön — och icke 1626 års bön — som intogs i handboken av år 1693. Från ett sammanträde i handbokskommittéen den 24 januari 1688 finns följande anteckning: »den bönen, som står i handboken är wacker och omistandes»¹⁾). Orsaken till att 1626 års bön fick vika för handbokens kyrkobön, är icke lätt att finna. Här möter ett problem, som endast kan lösas genom en allsidigare undersökning. Man kan dock erinra sig, att bönen särskilt mot slutet av 1600-talet fick en allvarlig konkurrent i: Tigh leffwande etc., som strax skall beröras. Lizell har emellertid rätt, när han säger, att utmönstringen av 1626 års bön innebar »en återgång till 1614 under reaktion mot hufwudlinjen i 1600-talets kyrkobönsval»²⁾).

Tidigare har här omnämnts ett bönesätt för konungen, som troligen utkom år 1655. I ett brev den 22 november 1656 berättar Emporagrius, att K. Majt »för någon tid sedan» fått sig tillsänt »itt Bönesätt i Ubsala fattat och uthgången»³⁾). I fortsättningen av brevet heter det: »Här i Stockholm ähr författat thetta innelagda böneform, till at bruka i weckopredikningar och bönestunder strax uppå Lithanian». Detta böneformulär, som möjligen var sammanställt av Emporagrius eller måhända hade att göra med »den gamla böneformen från Gustav II Adolfs tid»⁴⁾), underställdes nu K. Majt.s »aldernådigste censur och rättande». Emporagrius' förslag har rubriken: Bön för Öffuerheten att bruka om Fredagar och Onsdagar strax effter Litanian. Synbarligen har detta böneformulär legat till grund för en bön, som enligt Collijn trycktes c:a 1656⁵⁾).

¹⁾ RA: PA: I 5: 53: Sv. ecklesiastika handl.: prot. 17 jan—15 febr. 1688.

²⁾ Lizell, o. a. a. sid. 198.

³⁾ RA: Konsistoriernas skrivelser till K. Majt. Stockholm: 1630—1735.

⁴⁾ jmf. ovan sid.

⁵⁾ Collijn, Sveriges bibliografi, 1600-talet häft 1, sp. 136.

Den tryckta bönen har titeln: Een kort bööneform tiänlich i these fahlrige tijder at bruuka näst effter som lithanian är upläsen. Till jämförelse återgives här ingressen till böneformen och Emporagrus' förslag:

Een kort bööneform

Låther oss ännu i synnerheet innerligen och af hiertat trooligen bidia Gudh för H. K. M.t alles wåres Nådige Konung och Herre.... Ty wiliom wij på thet trooligste önska etc.

Emporagrus' förslag

Låter oss ännu i synnerheet aff alt hierta bidia wäl för H. K. M.t alles wår nådigaste konungh och Herre, på thet troligaste önskandes etc.

Den kyrkobön, som hade framtiden för sig, var emellertid den gamla bönen: Tigh leffwande Alzmächtighe Gudh.... Icke heller denna bön var upptagen i handboken, men förekommer i 1645 års officiella samling såsom alternativ huvudbön vid högmässan. I de följande böneordningarna nämnes den främst i samband med bönestunderna. Måhända var det en redaktion av denna bön, som ärkebiskop Lenaeus år 1663 översände till K. Majt.: »den bönen, som E.s Kongl. Mayt. Nådigt behagar widh bönestundher at låta upläsas Uthi alla Församlingar här i Rijket»¹⁾). Bönen brukades emellertid även i högmässan. Vid synoden i Växjö anbefalldes den 9 juni 1669 »then bönen öfwerheten sändt hafwer, är tijden kortt: Tigh lefwande alzmechtighe etc.»²⁾).

Under 1680-talet fick bönen alltmer sin plats i högmässan. I Linköpings stift föreskrev man år 1683, att efter predikan i högmässan skulle läsas: syndabekännelsen: Barmhärtige Gud, och kyrkobönen: Tigh leffwande³⁾). Även i Visby brukades: Tigh leffwande etc., »vilken här är något annorlunda än i Swerige»⁴⁾). Från Stockholm finner man samma uppgifter. I ett ritual av år 1690 heter det sålunda: »Effter predijkan läses desse böner, barmhertige Gud och Tig lefwande alsmechtige». Vid ett sammanträde i hovkonsistoriet 1691 nämnes Tigh lefwande etc. »dhen wahnliche

¹⁾ RA: Konsistoriernas skrivelser till K. Majt. Upsala stift: 1609—1676: skrivelsen dat. 20 nov. 1663. I fortsättningen av brevet framhålles, att »det aff E.s Kongl. Mayt. Gudeligen och wäl intenderat är».

²⁾ Strängnäs stiftsbibl. KO 1571 med Baazius' ordningar för Växjö stift:

³⁾ VLA: LDA: Domkapitelsprot. 27 sept. 1683.

⁴⁾ Visby DA: Domkapitelsprot. 19 januari 1687.

bönen»¹⁾. Om man går till manuellitteraturen, finner man även där, att bönen dominerar. I En Ny och Nyttigh Svensk Hand- eller Altare-Book, 1682 upptagas: Barmhårtige Gud och Tigh lefwande. Inga andra böner nämnas.

Vem, som utfört slutredaktionen av Tigh lefwande, som i HB 1693 infördes i tvenne versioner, ger måhända handboks-kommitéens handlingar en fingervisning om. Det heter här: »Bönen Tigh lefwande etc. införes af D. Rudbeckii papper pag. 4»²⁾). Bakom utvecklingen på 1680-talet synes ligga ett bestämt påbud från K. Majt. Vid synoden i Västerås 6 sept. 1690 frågade sålunda pastor i Falun, om man icke »undertijden» kunde bruka andra böner »i stället för Tigh lefwande etc.». Svaret på denna förfrågan blev: »Ingalunda i Högmässan effter som H. Kongl. Majt. sielf påbudit, att denna bönen i alla församlingar i heela riket skulle läsas»³⁾).

I Handboken av år 1693 intogos, såsom nämnt, tvenne versioner av den gamla bönen. Den kortare bönen skulle brukas i afton-sången. Så beslöt också konsistoriet år 1717⁴⁾. I en skrivelse till församlingarna heter det dock, att man om vintern kan rätta sig »effter tidens och Församlingens tillstånd»⁵⁾). Måhända har man vid stark köld brukat den korta bönen i högmässan. Denna användes i Stockholm även i aftonbönerna. Man kan fråga sig, varför bönen: Tigh lefwande slog igenom och kom att spela en betydelsefull roll. Delvis kan väl detta sammanhånga med dess form. Man kan också peka på, att den först på allvar dök upp i 1645 års officiella samling, som åsyftade uniformitet i hela landet. Redan härigenom fick den sin legitimation. Längre fram omhuldades den av hovförsamlingen⁶⁾). När 1693 års handbok kom ut, hade uniformitetssträvandena segrat.

Under 1700-talet fortsatte: Tigh lefwande, sitt segertåg. Den fick emellertid nu en konkurrent. Vid en riksdag på 1740-talet beslöt man sålunda, att »endera af Bönerna: Tig lefwande alsmächtige ewige Gud etc. eller: O alsmächtige och barmhertige Fader som bor i högden etc. hädanefter, när gudstjänst hålles, alltid skall uppläsas»⁷⁾).

¹⁾ SRÅA: Hovkonsistoriets prot. 25/2 1691.

²⁾ RA: PA: I 5: 53: Sv. ecklesiastika handl.: den 7 febr. 1688.

³⁾ ULA: VDA: A I. 20: Synodalhandl. 6 sept. 1690.

⁴⁾ SRÅA: Stockholms konsist. prot. 4 sept. 1717.

⁵⁾ SRÅA: Acta consist. H. 1717.

⁶⁾ Lindquist, Hovförsamlingens liturgiska tradition, sid.

⁷⁾ SRÅA: Stockholms konsist. prot. 15 febr. 1743.

Den sistnämnda bönen brukades i Stockholm vid aftonbönera. Den synes på 1690-talet ha övertagit den roll, som: Tigh lefwande, tidigare spelat vid dessa gudstjänster. I konsistoriets skrivelse till huvudstadens församlingar år 1714 heter det, att man »i aftonbönestunderna» skulle insätta i bönen: O Alsmächtige och barmhärtinge Fader, som boor i högdenne... följande ord: »Låt them, som på tig förtrösta och titt namn åkalla, förnimma tina hielp och mächtige bijstånd»¹⁾).

Bönen upptages icke i handboken 1693, men nämnes bland kyrkobönera i 1695 års psalmboksbönbok. I protokollet vid psalm- och evangeliebokskommissionens sammanträde den 12 dec. 1695 finner man följande anteckning: »Effter Bönen tig lefwande etc. må sättas af samme Innehåld en annan lydande: O Alzmechtige och barmhertige Fader, som boor i högdenne och wil i andanom...»²⁾. Redan år 1691 infördes bönen i The Christtrognas Andeliga Kle-nod eller Siäle-Skatt.

Det vore en lockande uppgift att mera allsidigt undersöka den allmänna kyrkobörens praxis. En dylik undersökning måste då taga hänsyn till samtliga stiftstraditioner. Säkerligen skulle man härvid på ett klarare sätt kunna se utvecklingen och draga mera bestämda slutsatser.

David Lindquist.

Meddelande.

K. S. V:s centralkommitté har haft årssammanträde i Stockholm med 20 närvarande representanter för stiftskretsarna och adjungerade ledamöter. Förhandlingarna, som leddes av ordf., biskop Aulén, följdes av en rad betydelsefulla beslut. Bland dessa kan nämnas en skrivelse till teologiska fakulteterna i Uppsala och Lund med begäran om utvidgad undervisning i liturgisk sång och talteknik. Vidare en skrivelse till Musik. Akademien med innehåll dels att en ny kursplan måtte utarbetas för organist- och kan-

torsexamen, varvid hänsyn bör tagas till förändringarna i den nya mässboken, och dels att Akademien skyndsammast måtte slutföra behandlingen av den sedan lång tid tillbaka planerade utvidgningen av fordringarna i organist- och kantorsexamen, avseende bl. a. en nödvändig färdighet i kördirigering. Ett annat angeläget beslut gjordes, i det att en kommitté tillsattes för att utarbeta ett förslag till lämplig instrumental- och vokalmusik för kyrkliga förrättningar. Doc. Carl-Allan Moberg fick i uppdrag att

¹⁾ SRÅA: Acta consist. Holm. 1714.

²⁾ ULA: UDA: I VI. 17.